

Т 33808

Милован Ђилас, Београд, 11. 10. 41, Београд, Београд, Улица 7

Л. 732

МИЛОВАН ЂИЛАС

МОМЦИ ПОСЛЕ РАТА

ИЗ „ДОКУМЕНАТА“

Прештампано из календара „Будућност“

БЕОГРАД, 1931.

ШТАМПАРИЈА „МЛАДА СРБИЈА“, УСКОЧКА 4.

Влад. М. Анђелковића, Грачаница 12.

Телефон 21-3-52.

3642/1

И 33808

Прештампано из календара „Будућност“

ОВА ПРИЧА...

Пред ферије 1930. године, наслонени на на ограду пред Универзитетском библиотеком, разговарали смо о себи, о времену и људима. Осјећали смо да имамо да кажемо много и нешто врло важно, како то увијек изгледа у пријатељским разговорима. Дошао је моменат да нам се мисли сретну и испреду нит за једну драгу тканину. Ђилас је за документовање нечега извадио један свој спис и прочитао га. То је била мала скица, у којој је један раздешен човјек лутао ноћу по локалима предграђа, угонуо у бесциљан живот, не знајући ни сам зашто. Све је то било фантастично и умјетнички штуро. Али једна жеља, један грч да се сазна и сагледа нешто неопходно, био је у напону. За годину дана из те скице израсла је ова симфонија, обогаћена животом и умјетнички. Подвлачим с радошћу да је Ђилас и овдје остао човјек на првоме мјесту.

Бора Ковачевић

Ово је само одбљесак дугих бјесомучних ноћију, када смо раскривајући себе, хтјели да дођемо до макаквог спознања данашњице. Јер ми смо они, којима је повезано дјетињство крволочним криковима човјека, када се демонско разигравало у његовој души, ослобођено свих закона, норма и предрасуда и говорила на сав глас његова неокована суштственост. Ту је наше прво несвијено спознање човјека. А по принципу неке вјечите комедије ковали су нашу унутрашњост на наковању старе етике, коју је рат изгазио и морали смо од своје рођене душе стварати лажно ткиво.

Сад стојимо између два плота: између оног првог, крутог спознања инстиктом и читавог једног старог свијета. Ту лежи сотонизам друга Ђиласа: раскрити човјека, задријети у његово најскривеније дно и можда ништа не уочити ни сазнати, али имати ту неуобличену човјекову тмину, ту загонетку као оруђе за махнито, безобзирно рушење и освету... Поломити све мртвачке плоче облика, норма, етика, јер оне су могуће једино у визијама човјековим.

Стефан Мишровић

Дубоко у човеку, маколико укалупљиваном, глчаном и подвођеном под норму и принципе, скривено је нешто налик, ако не и прави демон, црн до сјајности, безбожник и рушилац. Он је и у нама, невино зачетој, у греху

раслој, разврату предатој генерацији, мучи нас, распиње... Људи су нам дали живот, али је он безизмерна патња, спотицање и отуцање босих прстију. Ђиласа је заболоо мој, његов пад, и он је секао, одламао, вадио од нас и из нас. Из њега је текла крв, заједничка, млака, топла, готова да потече млазом, само да би неког надојила, заситила. Јер живот без крви, живота, је бесциљ, нерад и свеједност, да би било рада. Од неких се очекује, захтева, а они у ствари нису људи, него сенке, авети, демони, способни за све и неспособни ни за шта. Хтели би од њих да су машине, подмазиване ма каквим зејтином и покретане било каквим кајишима... Главно је, бити машина, радити, окретати се... А они не могу бити то, ни то. Они су промашеност, варљиви као сан, крволочни као звер, ниски као скот, они су, речју, људи. За њих ништа није свето. Готови су да подмећу, подваљују, лажу, краду, убијају; да воле Христа,... безброј великих људи, који су имали широко срце и меку и топлу душу. Они су све и ништа, ово и оно, а не ово или оно... Ако их кад заболи, то је свега за тренутак, каткад и дубоко, безмерно. Ти су људи збивање, стварност, груба, најгрубља, без намештености, нашминканости и унормљености; они су, опет, захукталост, усијаност, магла и опет магла, — колуту...

Споредно је, је ли и уколико је Ђилас уметнички успео у овом рушењу. Живот је, најзад, синонимован са уметношћу. А он је, бесумње, дао живот, прави, (јер ови људи нису измишљени: постоје, енпроцентно, трговци, трговци месом, бројке са вредношћу у дописивању нула); истина, овде је свега човек, беда и рушење у њему. За мало, исповест једног раздешеног, промашеног човека...

Радован Вуковић

МОМЦИ ПОСЛЕ РАТА

Из „Докумената“

...Оцеви наши су остали на бојиштима или дошли без очију, удова, снова. Али рат се стварно огледнуо тек у људима који су дошли после њега; који су се рађали уз хук његових топова и жуборење потока крви. То су и однели пре ичега, у својој свести, дубоко у себи... А тај *раш* који је пустио у њима, без иједног пуцња, невидљив, потмуо, тајан, односно их је полагано. Он беше крвав, пустошан, немилостив, рушио је све вере, све наде, заносе, полете...

1.

У кафани „Македонији“ је трештало од бесне, грубе музике, разбијених чаша и пијаних усклика. Око два састављена стола, у углу, смејали су се, певали, урлали-шта-ли? — шест младића. За осталим столовима по два-три радника, припита, уморна, куњала су или незграпно, као птице крилима на умору, махали ручердама. Свирачице, нашминкане, накомстрешених коса и хаљина дигнутих изнад колена, певале су безумно, цикале, сагоревале у тој песми. Нико није знао шта певају, можда ни оне, толико је алкохол, дуван, задах зноја, ђевапчића и разузурених телеса, заглашћивао свет, слух очи. Па ипак, са њима је цикала, као помахнитала, на неком чудном таласу који ју је носио кроз непознати мрак, цела кафана. И они што су спавали, сатрвени, измождени алкохол, механички су понављани јауке, врискове жена; као што пећине, пуне, празне, мртве, одјекују на глас живих људи. И сам газда кафане, иако трезан, прилазио је гостима, сам се тобоже распаљивао, шаливо клицао...

— Хе, пусто старо!.. „Србин ли је бекрија је...“
О, хо-хој!..

— О-јо!, одјекује са дна кафане..

Па опет се не зна ни краја ни реда. Чаше прскају, усклици се ломе, столице падају с пијаним телима; само се виде бесциљни, пијани покрети, осмеси, погледи...

Младићи, већином студенти, чекали су своја два пријатеља, паланчанина. И док је, с почетка, нестрпљење расло због њиховог одсуства, сад беху скоро заборавили на њих. Кад уђоше, бојажљиво се смешећи, дочекаше их псовке, прасак чаша, другарски узвици...

— Та где сте, вагон вам ваших паланачких богова, ви као је Иван Матијашевић, недоучени студент медицине, посађујући их крај себе, на столице које је иза оближњег стола, не дижући се, привукао ногом. — Новост: имамо нову капелу. Да живи нова капела!

— Живелааа!.., допунише иза стола... — ...велааа, додаде кафана, цела, раздешено... Младићи се не беху још раскравили. Ма да су залазили по кафанама чешће пута, ипак та атмосфера беше још далеко од њих. Али вино и њих лагано обухвати и као све неискусне пијанице почеше да праве безброј глупости. Илија Илић, витак, блед, плавоок, диже се на столицу, поче да прича којешта и сви га пажљиво слушаху...

— Ми, ми млади... на нама је будућност државе... Ми ћемо је понети. Наша села ће процветати богаством, фабрике ће... Ми, једном речју нећемо као стари лудовати, цицијати, мудровати. Ми ћемо лум... лумповати...

— Живео! Уаа!.. Даље, даље!..

— Ми ћемо, ми ћемо..., али он не знађаше ни где је стао. У том тренутку приђе столу дебео, снажан и крепак човек, мастан, лица ишараног ожиљцима и лупну песницом о сто.

— Та ућутите једном! Још неко је дошао у ову кафану, блебетала божја!

Илија се скиде са столице, али његов пријатељ, Милан Марић, без речи, дохвати чашу и баца је придошлицу на груди. Наста збрка. Дошљак, фантастично снажан и преврну оба стола, баца тројицу који га дохватише и сегну пут Илије и Марка. Медицинар Матијашевић га хитро ухвати с леђа, умеша се и газда, гости, црни дебел свирач и изнад глава, са бине, промоли свој црвен носић свирачица Мицика. Умирише их, најзад. А Пера Ђопа, којег су сви држали за студента који је напустио студије збога „мимоил жења у начелима васпитања“ с професорима, приђе непознатом и клањајући му се дубоко позва га за њихов сто. Навалише на њега

и он седе, а иза његових леђа док му намешташе столицу Ђопа се смејаше, јадан, злобан, мршав и тајанствен.

— Хе, браћо и другови, ово ће нам бити друг, упознајте се.

Наста упознавање. Странац каза неко презиме налик на „бубу;“ тако разумеше и тако га назваше.

— Господин Бубу ће нам правити друштво, рече дугуљаст порезник Матић, мршав, црномањаст, с бакенбардама и коврцавом, светлом косом. За њега су причали да пише песме, прави духовите вицеве и има много новаца које му даје нека удовица.

— Господин Бубу је студент агрономије, рече Јовановић његов друг порезник, ситан, згрчена лица и варљива, светлудава погледа. Он беше радостан због свога открића и, док се Бубу неодређено смешио, збуњен и поласкан, диже чашу и наздрави је новоме другу и брату у свим недаћама...

На завршетку, по договору, бацише чаше на под и устадоше. Излазећи, Ђопа добаца Мицики пољубац а Марко се безазлено, пијано осмехну на њу. Али после једног тренутка, иако му алкохол беше све помутио згади се на себе. „Баш сам гадан, низак! Како човек пане ниско: Што ће ми то?“ Под руку га узе његов верни друг још из гимназије Илија Марић и рече:

— Што мрзим ове жене... Човек треба да је чист; чистота је најближи пуг истини... Јер живот најгрубље, и једино он, обара све идеале. Треба бежати од живота, чувати га се... Само: је ли, друже Јововићу, ово живот или?..

— Него шта је, умеша се, Баљић, плавооки, дебелкасти студент фудбалер... Живот вам је, господо, говорио је накрећући се пијано, свуд и макакав — увек исти. Он има разне форме, али је исти..

— Живот је, живот је, пити, красти, убијати, исто као и писати некакве књиге, и причати о милосрђу, додаде Бубу.

— Престаните с тим трућањем, рече Ђопа, устављајући их на улици. Господо, живот је код „Сувога потока“ — десет нових девојака, десет тичица — голубица! Хајдмо!

— Браво! Хајдмо! Где је то? Доле... Да, да, само брже...

Киша је лагано падала из бескрајног мрака. Улице су се губиле, увијале као змије, поплускане светлошћу и капљицама. Ђутали су. Сваки је скривао нешто у себи, закопано, што ће тек напупити, избити вршком из душевног мрака. Илија и Милан, још ничим ненагрижени селјаци, желели су да се врате. Али их је нешто вукло махнитом жељом, жудњом, у тај неодређени, непознати мрак. Бабић је нешто звиждукао а медицинар Матијашевић, крупан, црномањаст, богаташки син, држао је раширен амрел над собом

и испод њега су једино светлוצале његове очи и грлена, на-
трула арија неке севдалинке. Ђопа их је оптрчавао као куче
које је привезано везама које нико не види, шапутао им, ма-
хао коштуњавим рукама из широког капута као да из неког
мрака, бездана, избију тренутно на светлост две голе, суве
гране. Порезници Матић и Јовановић, закопчани у мантилима
до гуше, држали су се под руку и гласно, нервозно се ки-
котали. Бубу, господин Бубу, ишао је у раскорак, како иду
сви снажни, силеције-људи и причао нешто Матијашевићу.
Овај као да га и не слушаше, али му је често одговарао,
прекидајући своје певуцкање. Једино је неки повисоки, цр-
номањаст младић, студент филозофије Ковачевић ишао по
страни, ћутке, као да је био сувишан у том кругу. Целе ве-
чери он није рекао ни речи, као да није био с њима; ништа
га не одушеви, не занесе, као да беше невидљив за све а
видео је све. Тако тих, нечујан, једино је пио, хладан, непо-
мичан као да у њему не тече ни кап крви. Знали су да је
био из Босне, да другарски плаћа и пије и — ништа више.
Уосталом сви се ти људи нису ни познавали честито међу
собом. Сјединио их, збрлатимио једино алкохол и пушта, трула
младост. Тако су се и састајали, скоро сваке вечери, да се
разиђу, знајући један о другом исто што су знали и пре ви-
ђења. Упознавање човека — патника, друга, било је запо-
стављено.

— Шта се мени, врага, тиче јеси ли ти лопов, поште-
њак или лажов. Јеси ли убица, националист, интернациона-
лист или... Јеси ли пак, човек, ђаво... Главно је да пијеш и
да плаћаш са мном, рекао је једном Баљић и сви су се ди-
вили његовом разлагању: — Да, да, главно је то. Ми не изу-
чавамо људе, зато има паметнијих од нас...

2. — *На ошвореној вени брашња брашњаева и лоче његову крв.*

Пред „Сувим потоком“ их сретe једна жена у крпама,
носећи дете на рукама, просила је и дрхтала од студени.
Дете је ћутало као заливено. Ђопа је увуче у кафану и
викну с прага:

— Два стола у углу! Чокањ љуте ракије, де, одмах...

Газда, бледуњав, мален, устрча се по сали. Младићи су
улазили. Капела тресну са бине. Девојке које су седеле за
столовима почеше устајати и прилазити њиховом столу.

— На, пиј, рече Ђопа мајци, злурадо се смејући... За-
гриј се, хахаха...

— Немој, господине, ја не пијем. Боље: дај ми динар
да купим хлеба.

— Пиј!, викну Ђопа љутито... — Пиј! Шта ту? Види
ти ње, заграјаше са свих страна...

Жена испи, обриса уста и пољуби дете. Оно се про-
буди и задахнуто алкохолом поче да кашље. Затим се она
привуче до пећи и с времена на време загреваше прљаве,
танке дечије ручије својим коштуњавим длановима. „Мали
мој, мали мој“, као да му шапуташе, топло, нечујно, наги-
њући нада њ испеђено материнско лице и исплакано, суве
плаве очи...

Било је врло загушљиво, од вина, дувана, крикова, пе-
сама, псовки и разголићеног греха и женског меса. Девојке
су им седале на крила, грдили их, пиле с њима из једне
чаше, љубиле их праскаво и лажно.

— Коврцаво мој, тепала је једна Матићу... Друга, ситна,
прћоноса, висила је о Матејевићевом врату и он је диже лако
као перце окрећући је по сали. Трећа је седела до Баљића,
пребацивши једну ногу преко њега. Четврта, плава, трула,
дебела, хохотала се у уво порезнику Јовановићу. Пета, нека
бледа, витка девојка, шапутала је по страни с Ђопом. Она
се нешто опирала, а он је наваљивао, преклињао, што се ви-
дело из његових ситних покрета и молећивог, скоро плач-
ног лица.

— Христо, Христице, мила моја, преклињем те, уви-
јао се он...

Више девојака није ни било. Свирачице, њих четири на
броју, нису се ни продавале. Оне се иначе, продају тек по-
сле два сата, кад их капелник отпусти и затворе се каване,
а до тада чекати — било је сувише дуго. Матић, Матијаше-
вић, Јовановић и Баљић одоше с девојкама из сале. Доба-
цивали су им они који остадоше, другови, сумњиви гости у
качкетима што су увек били готови на кавгу. Штавише, га-
зда вешто, подло намигну и пуцну језиком. Остадоше за сто-
лом Ђопа, Бубу, и два друга Илић, Марић и Ковачевић
који је и даље, ћутљив, тајанствен, гледао преда се и у себе
и лагано пио пиво.

— Дакле: нас је петорица, поче Ђопа, одбијајући густе
димове и лукаво се смешкајући. — Добили смо их, остала
нам је једна — али најлепша. Пазите је, додаде показујући
Христину која је седела за столом, тужна, главе пободене у
беле, нежне руке. — То је парче, ух!...

— Брате, рече Бубу, ја ти волим нешто мало, дебело,
али ватрено...

— Ватрено! Хе-е, не причај, пријатељу, кад не знаш.
Ђопа је видео да му прети опасност од Бубу-а, зато навали
на њега. — Мани се, брате, не квари девојци, нек заради
штогод... Дакле, рече, преламајући шибице под столом, вући
немо коцку ко ће ићи први. Ја лично се слажем да останем
најзадњи. Према томе четири шибице, ко добије најдужу —
нек изволи први... Изволи, Илићу, не стиди се...

Младић оклеваше. Али Ђопа, Бубу, па и Марић гледаху га некако чудно, мрштећи се, потцењујући га, или му се тако чинело. „Помислиће да сам недруг, да нисам мушко... Свеједно, узећу. Боже, шта је ово са мном? Ја дрхтим, као да ћу да убијем човека. Баш сам кукавица! А они ништа, као да попију чашу воде...“ И гледајући како му дрхти рука док извлачи шибицу, осети безуман, свиреп страх, не знајући од чега. Хтео је да викне, заурла, побегне бестрага; али немаше снаге и оста прикован, непомичан. И кад извуче шибицу гледао је нестрпљиво, као суманут у њу, устрептао, уплашен нечим неодређеним, невиђеним. „Ето, свршило се“, помисли држећи снажно, грчевито, дрвце у руци. А знао је да се није свршило, да је тек почело. Да почиње нов живот, непознат, о коме је слушао, гледао га код других али није живео њим, него га младићском радозналешћу слутио из прикрајка... Марић, видећи да узме Илић, који је био већи „идеалист“ од њега узме и сам. „Ово је гадно, коцком! Баш је тај Ђопа! Уосталом: да није коцке све би изгледало мање прљаво. Гадно, прљаво, гадно!“ Затим, несвесно, као да утоли то гађење, испи чашу на искап и нали другу пенушавим, златним пивом које прекипе. Бубу извуче немарно; не покрену му се ниједан мишић, ништа му не сину у дубинама мрачних очију. „Како је равнодушан, помисли скоро завидљиво Илић. А ја? Хе, ко зна, можда је и њему први пут било теже“... Ђопа пружи задњу шибицу Ковачевићу, али га овај одмери тако хладним, тешким погледом, да он осети како дрхти нешто од страха дубоко у њему. Баца шибицу под сто и окрену се осталима:

— Господин Бубу има најдужу. Па Марић, па Илић. Ковачевић неће да иде... Дакле: изволте Господине Бубу и желим вам пријатно, додаде смејући се; али се нико више и не осмехну. Његов смех, нервозан, ледан, грчевит, тврдо и мртвачки одлијегну. Илић се најежи као пред страшилом, пред нечим језивим, свирепим, што је избијало из тога болесног, подлог и блазираног младића. Ковачевић је невидљиво, тајпо задрхтао у дубини, склопио очи и ослонио чашу на усне; испијао је лагано, танан млаз, а неко гађење, побуна против свега што се дешава, махнито га захватаху. „Рећи свету истину! Пљунути му у лице! Изнети човеку његово сопствено благо, његов задах, смрад, грех... Али ко ће то? Ко то, може? Ко има и права? Јер, Господа ми, сви смо исто, од најсмернијег калуђера до најкрволочнијег бандита! Људи, људи!...“, урлало је нешто у њему. Али му на лицу беше, још увек, она вечна, непомична тишина, хладноћа, умор, смрт... Бубу устаде, припали цигару и остави је да гори међу уснама и да му њен дим нагриза леву ноздрву

и око, мало затворено од дима. Приђе Христини, дотаче је руком и рече:

— Хајдмо, мала...

Она се диже. Рамена су јој се тресла од плача. Пође, помало посрћући и бришући очи. Ђопа се зацерека, окрећући се Илићу:

— Плаче, знате, јер ће да изгуби невиност. Први јој пут, — и он намигну, — хахаха, хахаха... Поред тога, додаде хладно се уозбиљивши као да неки невидљиви, кобни нож пресече у њему онај смех, — има жена, које пре него што пођу с мушкарцем на спавање добију нервни напад. Смеју се, плачу, урлају, уједају... И те су вам најбоље...

После су ћутали. Настало је језовито, вечно дуго чекање, кад се нерви напињу, затежу, кидају као пред смрћу. Најмањи крет, дах, шкрипање столице, одјекнуло би дубоко у души, као пробијање усијане, танке оштрице ножа. Марић је тихо дрхтао, ред је био на њега после Бубу-а. „Врага, ко ће то издржати!? Нек буде само што пре!...“ И он затражи да пије. Али алкохол не ублажаваше ону потајну дрхтавицу, која му се из душе преносила на цело тело. „Само што пре... Полудећу... Ох!...“ Али време беше бескрајно дуго. Отезао се минут за минутом као година за годином. „Ето ја сад идем код те жене... А што морам ићи? Ко ме нагони?“ Ко? Али он осећаше да је немоћан да се одупре, да и не покушава уосталом, него ће отићи, макар га устављао цео свет. Будио се у њему неки чудан нагон, не толико непознат колико животињски, диваљ, неутољив. Човек кад постане животиња ништа га у ономе што хоће, на што га гони унутрашњи, несвесни и неутољиви нагон, задржати не може. Ни живот ни смрт; ни човек, ни ђаво, ни Бог... Ништа...

„До мене још има дуго, бескрајно дуго... Умрећу од чекања до тада...“, дрхтао је Илић. „А, ђаво га знао, шта ћу овде? Ко ме натеравао?... А све је тако гадно и она је плакала.“ Преживљавао је нешто мрачно, неодређено, што се и не поимље, али што свирепо мучи, распиње, спаљује сваку мисао, жељу, напор да се ослободи од тога. И то чудно нестрпљење се пело с трена у трен, у његовој души; надоласило као пожар, поплава, густе магле које су просипале огањ, пламен, смрт. Горео је тајном, немилосном дрхтавицом; очи су му светлеле грозничавим, модрикавим сјајем, уста се свијала у грчу и он је видео да му се руке тресу заједно с чашом коју приноси уснама. Полако, тај грч, запињање и дрхтање нерава и мишића, прелазило је на ствари, лица, светло — и тамо умирало. То мртвило, равнодушност која је одсијавала са свега околно била је у судару с усијаним, болесним од страсне грознице расположењем његове душе... „Како сам, неосетно, упао у ову мрежу, сплет, да се

не извадим више. Боже, зар је то тако? Зар је то у свим људима?“ У истину он не виђаше ништа око себе. И што је видео не појимаше. Осећао је, једино, како му срце лупа као полудело, у слепоочницама бију маљеви и нешто врело, неиздржљиво, што затеже нерве, мишиће, мили уз тело, крави се уза њ широким, огњеним таласом. „Докле ће ово трајити? Шта је то? И одакле? Боже, Боже, Боже,“ шапутао је инстинктивно и призивао неку надчовечанску силу да га спасе.

Пера Ђопа је седео забринут, главе посађене у кошчате, жуте као восак руке. Прамен косе му је висео као црн, масан бич преко чела и сенком засипао поглед, тајанствен, мрачан на бледом, леденом лицу. Шта је било у тим очима, у тој души? Мрак? Светло? Или ништа, тупа равнодушност, неосетљивост?... Ковачевић је, скоро пијан, осетио неку чудну, непознату жељу: да говори, руши, сатире, све што му се појави пред очима, у души. Он је био неактивна, мртва, запарложена природа. И ма да је у себи, дубоко затрпане, скривао светле, велике вредности и био свестан њих, оне су остајале у мраку и ту тихо венуле. Али у моментима узбуђења, заноса, пијанства, све је то из њега, у виду револта, избијало пламеним водоскоком речи, мисли, снова...

— Пута нема на овој земљи, нигде под небом. Ма куд да ходиш, отворених очију, жудан сазнања, идеш кроз мрак, не видиш, не знаш... Да ђаво носи човека што већ није потпуно отишао са ове зле, подле планете!... Ето, видите, и он бесциљно, у неку бездану празнину, махну рукама... Ето, видите, где су се нашли људи из наше генерације. Нигде, на беспућу. Сваки човек као индивидуа је на песпућу. Али колектив, гомиле, генерације морају имати свој пут. Ми га немамо... Да, немамо, немојте ме гледати тако чудно. Очеви наши су се борили за отаџбину, имали неки национални идеал. То је завршено. Па сад? Ми смо, хахаха, одређени од Бога и људи да водимо један народ а, кунем се Господом Богом, да не знамо куд ћемо га одвести. Добро пијемо, и он испи чашу. Али ни то код нас није здраво, свеже, момачко, уз песму, занос, снове. Код нас је и то болест. И све је болест, поступно труљење, умирање. То је рат обилежио својим крвавим печатима читаве генерације. Ни десето наше колена неће се занети нечим вишим, духовнијим, хуманијим — јер тога неће бити у њему... Мртво покољење очева који су побијени на бојиштима, обољели на фронтима, у логорима, или изгубивши у рату сваки душевни смисао и чистоту вратили се да се богате и згрћу народне паре...

Његово разлагање је оставило тежак утисак. Не толико због тобожњих истина које су их се дојмиле, колико због мрзовоље која је владала у њима.

— Што ти мрзим кад неко мудрује, филозофира ту на силу Бога. Пиј, братац и седи где си, па ако ће нек се цео свет преврне. И што се ту мени тиче што је неко гладан или што друго. Мени дајте... — и Ђопа, кисео, љут, испи чашу до дна; вино му се прели преко уста и оцеди танким млазовима низ прса.

— Да, није ту боље цабе причати, рече Марић, тек да каже нешто...

— Да, да, да, додаде Илић, ма да није знао о чему је реч. Али га нешто нагна да се искаже, као да ће тим угушити оно разбуктавање пустошног, дивљег огња у себи.

— Да, да, одсече иронично Ковачевић то је: да, да — и ништа више. Или: шта ми се тиче што има гладних, сиротих и... Не тиче нам се. Али то није још толико убитачно што немамо колективног осећања, него што немамо ни индивидуалног. Ми смо неспособни да израдим и своју личност, да бар ма чим, задовољимо гладну, вечно гладну и жедну човекову утробу и душу. Живимо од случаја до случаја, од јутра до вечери, заборављујући шта је било јуче а и не мислећи шта сутра треба до дође...

За то време се Бубу беше вратио, обичним, равнодушним кораком, с изразом човека који је неиспаван и невесео. „Као да му се, Боже, ништа није десило, помисли Илић... Боже, какви су ти људи?“ Марић се диже чим га примети и скоро потрча преко сале, као да га је горе чекала бескрајна, светла радост. Одједном он заста, за трен, питајући се куд жури тако; али само што нервозно махну руком, похита још брже и изгуби се из сале. Бубу седе, сложи крупне, жуљевите руке на сто и рече Ковачевићу:

— Шта се ви ту правите? А шта сте учињели да сви, па и ви сами, не будете такви. Да пођете напред. И где је то *најпред*? *Најпред*, ја мислим да и не постоји, него се човек обманује... Па да, тако је, додаде затим, одговарајући некој личности из себе, побеђујући је својим разлагањем.

— Ја нисам учинио ништа, одговори Ковачевић после дуже паузе. Ми нећемо учинити ништа. Јер немамо снаге, а и немогуће је да лечимо своју болест. То ће учинити, то *најпред*, људи који се роде у срећнијем, разумнијем времену, кад се о грувању топова и крвопролићу буде причало само у причама. А ми? Ми се с ратом додирујемо, понели смо његову пустош у души. Ово поратно време је горе од ратног, јер се гине, руши све без топова...

— Ви сте конзервативни, рече Баљић који је био дошао. Он је био љут, нервозан, готов на свађу и низ лице му се цедила, прљава и гадна, сен страсти која га је до малочас распињала.

— Не, ја нисам ни стари ни нови, ја, ја...

— Господо, ускликну Матијашевић седајући лажно радостан за сто, оставите препирке. Рат је уништио све тобожње идеале. Ми смо без њих, врло добро. И шта ту више? Ми ћемо живети у пустоши, неидеалима, лудо се залуд натезати. Чекајмо ново... Рат је срушио старо, старе снове, идеје, жеље...

— И људе... И саме људе, идеје и снови и онако труну и умиру и треба да умиру викну Ковачевић...

— Да, можда и саме људе, потврди Матијашевић а у очима му одједном изби нека безмерна, тешка туга, и он осети како су му очи пуне суза и те туге, узалудне, за нечим чега нема, што није ни било, али што би требало да је ту, у њему.

За то време се вратише Матић и Јовановић. За њима уђоше све четири девојке, гледајући на њих као да их никад нису среле, смешкајући се на нове госте и дотерујући уснице кармином.

— Ја једва жив, другови, нашали се Матић, хтеде овако дугачког да ме поједе као сарагу. Али шала паде хладно, као непријатан и неумесан звек ножа за време јела. Разговор беше замро и сад се најрадије ћутало, умирало у себи и пило. Пило до бесвести.

Илић се беше којекако заборавио уносећи се у разговор, лица која су придлазила и алкохол који је лагано али вешто загушивао као отрован дим сваку мисао, трзај. Ну поред свега тога на њега је вребало као запета пушка из мрака, питање: зашто иде тамо и зашто мора да иде? Марић се врати блед као крпа, усне су му дрхтале модре, танке и то дрхтање, грчење, преносило се на цело лице. Илић се диже и пренеражен, плашећи се да га гледа дуже, прође поред њега. У пролазу, на њега паде Марићев усијан, измучен поглед, као да га ко снажно ошину ножем по срцу. Сви другови беху заузети; једино Пера Ћопа, који је вребао као ђаво кроз прсте руку у којима је држао главу, добаци за њим:

— Право уза степенице, па прва врата лево...

И те речи праснуше као нагла светлост у мраку у Илићевој души. Право, па — прва лево! Да, ту ће нестати свега, свега. Чега то? Он не би умео да одговори; али нечега што је тешко, што стеже у усијане кврге, окове, што душу и тело распиње на милион крстова. На излазу му келнер враголасто, подмукло намигну и то га страховито узмемири. Просто све изврну у њему. „Да се вратим натраг, још није доцкан, пробуди тај случајни миг плаховиту жељу у њему. Да, још није доцкан. Боже, вратити се, вратити се, како би то било лепо!... Глупост! Шта ту има? Намигнуо ми, а ја: вратити се, како би то било лепо!... Глупост! Шта ту има? Намигнуо ми, а

ја: вратити се! Баш сам неки слабић! Шта би ми само рекли?“ Он, пожеле, тренутно, да изудара тог безочног келнера, изуједа га, искасапи на парампарче. Али то мину као кишан облак или тежак сан, изнад његове душе. У уху, срцу, души, свести громовито је трештало: право, па — прва лево! Тамо! Тамо! Само што пре! Док није доцкан. „Боже, дуголи је ово време; и колико то још има степеница?“ Па, пењући се са степенице на степеницу, сваким кораком као да улажаше у нови, непознати живот. А то улажење је трајало дуго, вечно и као да му краја не беше. Право, па — прва лево!... Стајао је пред вратима, опро руку на кваку и дрхтао од зиме, грозде, огња, страха — чега ли, или свега уједно. Из собе се чуо тих, дрхтав плач као треперење свеће у дубоком мраку. Ћутао је неодлучан. Затим широм отвори врата и упаде у собу. Девојка је лежала раскомоћена, скоро нага, на изгужваној постељи и јецала. Глава и руке су јој биле заривене у јастуке; коса, кратко ошишана у коврцицама се пела у вис; рамена су се тресла равномерно, гола, мршава, с костима које тек што нису пробиле прозирну, белу кожу.

— Шта вам је за име бојје? упита је он узбуђено. Онога огња, немира, страсне грознице и језе, дрхтања удова, беше нестало у њему још чим је додирнуо кваку и чуо јецање. Сад је, једино, тај плач одлегао у дубини његове душе и наливао га бескрајном, пустом тугом.

Девојка окрете главу, погледа га очима пуним суза, избезумљена, очајна и грцајући једва изусти:

— Свршите ваш посао и мичите ми се с очију...

Затим се изврну на леђа, с изразом, у покретима, овце коју воде на кланицу. Очи су јој биле склопљене и у дупљама су се извирући испод дугих, сеновитих трепавица стално гомилале сузе; руке опружила, беле, нежне, уморне, низ тело као мртва, преломљена крила. Гледао ју је ћутке и жалост му обузимаше душу. „Зар је то тако? Зар то мора бити тако?“ Страсти, пожуде, не беше у њему ни за врх од трна. Гледао је то фино, витко, мршава и несрећно тело како дрхти, увија се, грчи као црв, роб. И са жељом да му та туга која га је стократно, са сваким јецањем, обузимала — мине, прије прозору, разгрну прљаву, подрту завесу и погледа у ноћ... Прозор је гледао на бескрајне равнице, натопљене водама и кишном ноћи. Негде на обалама тих тамних вода гореле су светиљке, ситне, чкиљаве, скоро изгубљене у ноћи. Киша је ударала пљуском о прозор; чуло се њено плахо жуборење, али оно беше као помешано с јецањем које је допирало иза његових леђа. Као да плакаху две ноћи, дубоке, бескрајне, с неколико чкиљавих, јадних светиљака на обалама широких, злокобних вода; или две девојке, остављене, понижене; очајне и несрећне — ко зна због чега?...

Ту, за неколико секунда, прође му сећањем једна је-зива и тешка успомена, из раног детињства, за време рата. Његова мајка, још лепа и свежа жена, водила га је код тетке где се налазила и његова млађа сестра Јелица. Ту је хтела да се склони с њим док дођу боља времена... У купе-у су изненада ушла три црномањаста, непријатељска војника (он је сву тројицу запамтио као једнога — у три примерка). Ухвати-ли су мајку, одвели је у угао на клупу и оборили. Она је, најпре врискала, отимала се, звала у помоћ. Али све је било узалуд; два сељака-старца седела су као да ништа не виде; старица, њихова сапутница, покрила је лице рукама и сакрила детету које је водила собом главу у крило. Мајка, изморена, предала се с тихим јецањем. Војници су направили заклон од шињела и док су га двојица држала, смејући се бестидно и гласно, трећи је радио нешто око мајке, тешко дишући. Илија је слутио да се дешава нешто страшно, свирепо с његовом мамицом. Цикао је, насртао на војнике, звао у помоћ. Најзад је пришао прозору. У даљини се видели неки осветљени прозори, киша добовала о стакло и чуло се најзад грчевито јецање његове мајке. Окренуо се натраг, војници су били и даље ту, само што је сад трећи држао шињел и брисао дебеле усне и масне брке рукавом. Њему се све завртело; у глави је трештало, грмело, крв му је навирала на свест, очи — и он, јаукнувши сниза се као мртав на под. Пробудио се тек код тетке. Мајка, болесна, крила је са стидом очи од њега. Патила је и он је, због тога патио. Разумео је мајку, кад је, после неколико дана боловања хтела да умре и зовнула га себи. „Ти волиш маму и није те стид због ње, не презиреш је?“ упитала га је — а онај стид, пун бездане патње и страха стално јој је болно светлео у очима. „Не, мама, не... Ја те волим, волим... Волим...“, и он је горко заплакао. Умрла је два дана после тога; али онај поглед пун стида и бола, стида мајке пред дететом, није исплавео у њеним очима. Илија га је однео у души, сећању и он га је пекао као дубоке, никад не зарасле ране...

Затим се нагло окренуо. Извадио 40 динара, колико је требало да плати девојци, оставио их на сто и без речи изишао напоље.

На степеницама га обузе нагао, скоро нервозан смех. Био је мрак и једино се оздо чула цика и песма. „Хахаха, шта сам ја то учинио? Уосталом, нешто врло племенито, можда...“ Да, племенито! Тако је отворено, свесно, говорио себи. Али потајно га нагризаше осећање да није учинио ништа добро, племенито, што обузме ведром радошћу душу људску. Напротив. Учинио је нешто, нешто гадно, подло, прљаво... „Та ја сам већ пошао с намером да узмем ту жену, да је купим, понизим. И сад због неког мрачног сећања или

кукавичлука пред сузама, учинио, тобож..., хахаха..., мило-срдно, добро дело... Добро дело! Хахаха...“ А то: што је имао искрену, ничим непољуљану жељу да узме, купи једну жену за неколико минута, нимало га не правда пред њим ако то није и учинио, то је исто као да је узео. Рецимо, да није плакала, да се није сетио мајке (ит.д., јер тих „рецимо“ беше бескрајно много и избијаху у његовој свести изненада као свитци у јулској тамној ноћи), он би је имао, то је јасно као сунце. Та сећања, нагла и брза као талас, пробудише гађење у његовој души, према њему самом. Али он беше већ у сали и зачуди се како није приметио када је ишао, нити је о томе уопште мислио. „А како ми је, кад сам кренуо, било дуго и тешко. Особито уза степенице..., хм, чудно, врло чудно...“ Пре него је и сео за сто, Ђопа, чувајући свој хладан израз као светињу, пође равномерно преко сале. Али у тој на изглед хладној равномерности беше нешто јадно, ситно у ходу, клађењу трупа, махању руку, као да је ваш, полако, усред песме, цике, људи, столова, прљаве реке светла, уморна пузила; крупна и смрдљива ваш.

— Та брзо ли се врати по Богу брате? — упита Матијашевић...

— Хе, новајлија, па не уме да густира... добаци подсмешљиво Баљић.

— Не лажи!, цикну Илић увређен до сржи. (Моментално он се и зачуди како то да се наједном увреди). Ја је нисам ни имао. Ја сам јој само дао паре и изишао...

То направи читаву поплаву, смеха, потсмеха, иронија, увреда, понижења. Најзад из тога хаоса разних гласова и узвика, непојамних и бучних, изби као светлост из ноћи бестидан и тврд Баљићев крик.

— Е па, братац, кад си био тако наиван чим се врати Пера Ђопа идем ја, да не пропадају паре цабе... Је ли тако, другови?..

Покушаше да га одврате, особито Матијашевић. Бубу, штавише, рече да девојка неће пристати. Али све беше залуд. Он је, припит, кратак и снажан као изливен од гвожђа, ударао песницама у сто, вртео се и остајао упоран.

— Али Ђопа скоро увек остане с овом девојком по цело вече. Где ћеш ти моћи да чекаш?, рече неко.

— Ништа, ја ћу чекати. А ако не изађе, онда ћу ићи и ја...

Илић и Марић су били отишли, љутити и нерасположени. И разлагање порезника Матића и Јовановића да човек има право да поклони своје паре, оста безуспешно јер Илић не беше ту. Једино је Ковачевић, мрк и хладан, још увек ћутао. Он одједном осети да је трезан, да му је све јасно и да би, да има речи, имао и он нешто да каже. Али је ћутао,

као увек, и гледао мукло, скоро крваво, тога снажног, самозадовољног човека. Гомилао се у њему неки јед, срџба, као облаци пред кишу, али он на све то не обраћаше пажњу. „Ја сам неактиван, ја бих га спречио од те гадне намере али ја, ја просто не могу дићи руку. Да, важно је дићи руку, а после све иде глатко. Само ја сам мртав. Нек чини што хоће. Нек чине људи што хоће... А гадан је и тако му се гадно мршти дебело, чворновато чело с чекињавим, усправним длакама...“ Тај гнев, боље рећи гађање према томе човеку излегло се у Ковачевићу још врло давно, када је дошло до свађе са једном девојком из полусвета којој је, како је причала, украо новац уз чарапе; јадно зарађени новац продавањем свога тела. И ма да је Матијашевић утишао ствар плативши из свога џепа, Ковачевићу се то било тврдо увекло у сећање и душу. Баљић им је и даље остао веран друг, јер се, „веран“ и „друг“ међу њима схватало као веза у пијанкама, коцки, скитању и тучи. Због тога је, сентиментално, скоро љубавнички-друговање Илића и Марића, зачето још на селу док су чували овце, гледано с потсмехом...

— Она жена, овога Ђопе, како ли га зовете, још је ту. Греје се сирота... Дођи овамо, жено, дођи, седи..., зваше је Бубу, који је примети преко једног стола кад се дигоше гости иза њега. Просјакиња се била повукла за белу, порцуланску пећ и газда, верујући да су јој младићи као неки покровитељи, оставио је на миру. Она се ту грејала, чучнувши на под и одвивши из крпа дете. Мали, *на шойлоши, раскрављен*, почео је да се смеје и прича. Ну мајка га је ућуткала, да газда не би чуо или ко од гостију и истерали их напоље да не досађују.

— Куд ћу за ваш сто, ја сам сирота, рече потиштено жена...

— Ходи, викну Баљић... А имаш ли куће?..

— Не...

— Па где, врага, ноћиваш?

— Како кад. Некад у шупи или на тавану, пусти ме по нека добра душа. А некад... као ноћас...

— На, пиј!, и Баљић јој нали чашу вина... Па не причај много...

— Ја не причам, питао си ме, господине. А ја не причам никоме моју причу, јер свако има своју. И кад ме за њу питају, то само испирају уста и ја ћутим...

— Пиј!, викну Баљић поново.

Жена се нећкала али најзад узе. Затим даде и детету, после даде жени другу, трећу и она се загреја... Причала је нешто неразумљиво, на одломке и без смисла. Како је осиротела у рату и како јој је ово дете од великога господина који је после отерао од себе обоје...

— Но сад да играш. Дивно! Сјајно! А шта се мени тиче што ти је не знам ко остао у рату и што ти је дете господиново или носачево копиле? Ја хоћу да се смејем и то је све..., и Баљић скочи са столице. Банку неш добити. Хоп!, и у руци му се шаренила банкнота... Хоп, хоп, хајде!, махао је руком кроз зрак, као да даје такт...

— Не удем, господине, не мучи ме залуд...

Газда се смејао. Гости зевали, готови да се зацерекају на нешто смешно, невиђено дотад. Бубу и Матијашевић га савлађиваху. Порезници по нешто добациваху не дижући се. Али то га још више распали и он гурну жену која посрну на под. Затим поче купити крпе и увијати дете, спремна да изађе.

— Што се мени тиче што јој је не знам ко погинуо у рату и она остала на улици! Ја хоћу да игра и крај! Сад је био више упоран, тврдоглав, него готов на смех. Све се то дешаваше врло брзо, тако да нико није умео или није смео протестовати.

Неочекивано, Ковачевић му приђе с леђа и повуче га за раме. Баљић се окрену и погледа љутито, увређено, готов да га одгурне, опсује. Али га Ковачевићев поглед, усијан, пун гњева, презира, бледо лице и дрхтаве усне, заковаше на месту.

— Ти си врло гадан човек, рече му тихо, тако да нико не чу. И што је најгоре — ниси пијан него се правиш... Затим као да му нешто из њега диже руку, махну широко и ошину га шаком по лицу. Баљић затетура. Бубу га дочека у наручје да не би пао. Наста узбуна, ларма, превртање столова...

— Та је ли луд? Где је тај Ковачевић?, запита љутито Јовановић, тражећи га међу гомилом...

Ковачевић беше, међутим, истрчао гологлав напоље. Киша је лила пљуском. Он притрча жени која беше побегла на улицу и склањала се дуж кућа од кише. Затим извади из џепа цео новац, све што нађе до задње паре и онако згужвана јој га стрпа у руке. Она га погледа с неверицом и отвори уста као да хоће нешто да каже, захвали. „Што има глуп изглед, скоро блесав“, помисли он, заборављајући да јој је дао новац. И скоро потрча уз улицу...

„Ето, ја сам лупио човека, ни крива ни дужна, можда. Бар мени није ништа учинио... Али учинио ми је, додаде мало доцније, у себи. Учинио, да, учинио. Он је врло, врло гадан... Треба гад и зло и лаж прогонити и огњем и крвљу, свачим. Нек остане *један* човек на свету, само нек он не буде гадан, нек он један буде као што треба... Само што ми на земљи не знамо што је добро а шта зло и има ли тога „као што треба“. Можда не треба ништа. Апсолутно ништа. Или треба палити, класти, рушити. Ко зна? Можда ће мржња исцелити људе, јер љубав није могла, нису је хтели, није за њих...“

Тако мозгајући пео се уз улицу која се прашила од кишног пљуска и потока светлости који су извирали са раскршћа из крупних сијалица са електричних стубова. Коса му је падала, улепљена кишом, на чело. Он је зачешља руком. „Где киша лије... Где сам то ја? Где?“ И њега испуњаваше нека ненадна, силна и свежа као горски поток радост. Радост што киша лије, што је улична светлост јака, мека, топла, што су око њега куће а у тим кућама људи. Несрећни и зли људи са сновима о убиствима, прељуби, пљачки, насиљу. И једна радост које до тада није био свестан: што може те људе мрзети страшно, до миле воље, борити се против њих и свега њиховог. Што може сањати да им пије крв, кида жиле, извлачи вену по вену. „Да, против људи и свега њиховог, њихове тобожње љубави, милосрђа, нежности... Ја сам активан већ једном, сину му у глави. Ја сам оживео, ја, ја ћу учинити нешто велико, што није видео свет... Ја сам жив, ја сам ускрснуо, јер, ето, мрзим, мрзим... Људи знате ли да сам жив? Слутите ли колико вас страшно и ватрено мрзим?“, хтео је да ускликне, смејући се радосно, лудо, широко разјапљених уста, али безгласно, као лопов, зликовац који би хтео да целом свету баци у лице своју мржњу али га свет не чује и неће да чује. Кад дође у свој сиромашни собичак у дугој, неосветљеној авлији, леже на постељу не свлачећи се. Грозница га је тресла, али он је не осећаше. Утапао се у ону радост, нову, невиђену, жив, ускрснут, непобедан. И кад му сан леже на очи, драг и топао, смејао се у мраку, ведар срећан, без свести и о чему другом сем о тој лудој радости и мржњи и своме новом, ускрснулом животу...

Кад се у кафани прибраше видеше да је ударац био силовит и пао на незгодно место. Лево око Баљићево је било цело отекло, из носа му је лила крв. Неко се сети и стави влажну марамицу на отечено место, најзад стаде и крв.

— Нек не будем човек ако ово крваво не плати!, клео се Баљић, притискајући убијено место и мрштећи се од бола.

Затим су се разишли. Бубу и Матијашевић отпратише Баљића аутомобилом, код његове мајке, неке богате удовице која и не изађе из својих соба. Затим се вратише, договарајући се да се сутра нађу.

— Ја сутра не могу, рече Бубу, сутра је радни дан, данас је била недеља...

— Недеља! Ја сам просто на то заборавио; нисам ни знао, канда, који је дан... Па добро, али ви сте студент...

— Не, ја сам ткачки радник. Моје студентство је измислио онај порезник Јовановић, како ли беше његово име...

— Врло чудно. Уосталом, све једно што сте радник. Па кад ћемо се видети? Можете ипак доћи на 2—3 сата код „Македоније...“

— Добро, у седам, и Бубу му снажно протресе руку. Матијашевићу беше тај страни, дивљи човек одједном постао пријатан. „Радник, а изгледа као, као... види се да је много читао. Али шта се то мени тиче, он је човек и то је доста да будемо једно, пријатељи...“

Марић и Илић дођоше без речи до свог стана. Били су уграбили задњи грамвај и киша једва да их беше оросила. Пели су се у своју собицу, на мансарди и пошто већ легаше, угасивши светло, рече Илић:

— Ето куд се скитасмо, је си ли видео какве су оне жене и онај пијани свет... Да зна моја тетка? Да зна Јелица? Да зна?... Он ту хтеде да помене једно име, али му само глас задрхта. Тако смо гадни, ниски... Требало би нас побити па бацити на ђубриште...

— Моја мајка, моја мајка! Она и не слуги, а да зна само? Боже, Боже, ридао је Марић... Она петља са својом сиротом пензијом, сабира, одузима, рачуна, само да се изађе на крај. Пише ми писма исполивана сузама, а ја? Ја идем код јавних жена и пијанчим, расипам подлачки њене кукавне паре; загађујем њену љубав, лажем њене наде... Ох, ох... И он је одливао оно што га је стезало још одавно... И замисли, гадан, низак ли сам, она девојка је плакала а ја сам је узео, хладно као ствар... Ја сам је узео док је грцала од понижења, туге, као у ропцу...

Илић је такође плакао. Ненавикли на негу, пажњу, меку и топлу вечно обвијену око њих, сами у великом граду који их је бацио на дно, саживели се у љубави, друговању, патњи...

Закунимо се да нећемо никад више! Још није доцкан, прошапта Илић пошто се мало умирише.

— Закунимо се...

И они приметеше да су још давно устали са својих кревета, нашли се у мраку и чврсто загрлили.

*

Кад Пера Ђопа уђе, плашљиво као лопов, згужван, најежен, Христина је још увек лежала и плакала. Њен плач беше већ прешао у један дуг, непролазан грч који јој је кидао цело тело. Он јој приђе полако и нежно јој поглади руку. Његов лик се за тренутак изменио, лице издужило, очи налиле мекотом и сузама.

— Христо, Христице, опрости, и он јој поче обасипати руку пољупцима.

Девојка отвори очи и чуђење јој се јасно и тврдо исписа у очима.

— Ти си ту? А где је један плави младић, трећи од твојих?

— Изашао је... Христо, сестрице, мученице моја, опрости ми, преклињао је он.

— Ђути! Престани већ једном! Знаш ли да нам мајка и млађи брат леже на постељи? Да њој спаса нема? А ти долазиш и узимаш новац који сам ја срамно зарадила. Подводиш ме друговима, тргујеш рођеном сестром. Стид те било! Умри! Обеси се! Зликовче! Крвопијо! љутило је викала Христина. Боже, зар је истина да може постојати такав човек; и да је он мој рођени брат? Да прокоцкава новац који ја, простигутка, зарађујем својим јадним телом, и да се размеће пред људима својим каваљерством, отменашћу? Да..., да... али ја већ не знам шта ти не би био у стању да учиниш? Ти се једино не би смео убити. Ти немаш срца да умреш; ти си одвише гадан, низак да би требало да живиш! Пах! Смрдиш, задишеш, угушићеш ме тим твојим сузама... Ево ти, присети се она и извади новац испод главе. Ево! На! били су тројица, један се изгубио. Дакле — двојица, то је 80 динара... И она му баца новац у лице. Гле, ено на столу још, то је, и она се сети, оставио онај младић, неки наиван, добродушан човек. На, на, узми, узми и мичи ми се с очију! Хоћеш ли да плачем с тобом? Да се увијам као црв... Хахаха... Ја ћу се смејати, ја се смејем, ја ћу чинити тако док, док не полудим... Хахаха, хахаха, смејала се она, као луда, сухо, скоро вриском. Хахаха, брат! Хахаха...

Он се довукао до ње. И док је она стајала, раширених руку, као распета, он јој је обвио колена, припио се као дављеник уз њих и јецао...

— Та ја знам да сам црв, да сам нешто гадније од њега. Да бих учинио једино поштено дело кад бих се убио! Али шта? Ја имам снаге само за једно, да подлачки узимам теби новац и да се коцкам. Да, да се коцкам! Не знаш ти, мила, ту радост кад карта клизи из руке и кад чекаш, чекаш... Хоће ли доћи живот или смрт? Хоћу ли добити или... Толико то напне нерве, пажњу, распне душу. То, то! Ох, то! Кад би ми забранили то коцкање ја бих умро... Ја знам све о себи, додао је тише јецајући. Ја сам подлац — брат и зликовац, син. Ја прокоцкам новац којим би мајка, можда, купила здравље. Али шта сам ја? Ништа. Нико. Ја сам само та ненасита жуд за игром и подлост, бескрајна, префињена. А шта сам крив за то? И ко је крив? Нико... Знам још, да у овој гадној, подлој и прљавој души носим једну љубав коју нико не зна, не треба да зна, коју и не слути... Љубав према теби, јаднице моја! Љубав према твојим мукама, према крсту који носиш, који ти се срамотом утесао на чело... Верујеш ли, верује ли ико да ја носим тај крст с тобом, да га нико не види и неће видети?... Али шта ту има? Шта ја причам? Кад учинити не могу и нећу ништа? Кад нећу потражити службу,

ако ништа да ти се скинем с душе? Кад, кад... Господе, има ли те, постојиш ли, шта си? Видиш ли? Имаш ли очи, уши, срца? Видиш ли човека? Познајеш ли га? И јесам ли ја твоје или људско дело? Зна ли тај који ме створио каквога ме створио? Слути ли да постоји овакав човек?..

А за тебе, милоснице, патнице, крвава мученице моја, ја немам ништа. Ни речице топле, ни стиска руке! А шта и може имати човек какав сам ја? Ништа, ништа... Само подлости и зла. И сазнање да је подао и зао и да томе лека нема... Али у мени, ту у срцу, грудима, души, ја, ја имам нешто тако благо, тако мило, топло, што... што ти пружити не могу. Нешто... Нешто што ти не умем исказати, што се не види, не даје, а што живи и мучи ме... Мучи, распиње, прогони. Јер те волим и јер ми каже: ја сам љубав према њој а ти си низак, гадан, најгаднији човек на свету. И ти знаш да си такав. И ти њу волиш. И живим ја у теби, светла, чиста, нико ме не види; и живи подлост, зло, ђубре нараста поред мене и ти то пружаш свету? Јер ја нисам за тебе, ти си гад, ваш, а ја сам нешто високо, нешто... Чему ти, бестидни и бездушни човече, не би смео у очи да погледаш...

Па проклињем себе што те волим... Да није те љубави ја бих те варао хладно, с радошћу, као што варам на картама, као што сишем кад могу све људе. Да, ја бих тако и не би ми било тешко. Али ја не могу, она ме гони, опомиње као замахнут нож који ме никад неће посећи а који стоји нада мнош... О, да није те љубави, да те само не волим! Ја бих можда био и срећан... Само, само да није ње... Овако? Само обоје патимо. Ја од зла, од бестића, ти од понижења... Ја и ти... Христо, та ја не знам, видиш ли?, шта чиним са собом, шта причам? Ја сам просто подетињао... Ти опрости! Или како хоћеш, али... Ох, ох, ох!, грцао је непрестано...

Она је плакала склопивши му руке око врата. Онај горки, јетки смех који јој се, растржући је, цедио из душе преко усана, по целој лицу, био је, као пресечен, минуо без трага и направио место беспомоћном, тихом плачу. Тепали су једно другом, миловали се као деца. Заборавили на све што их пече, сажиже, натопљени љубављу и сузама...

Тако су и заспали са безмерном, светлом тишином и љубављу у душама, брат који је продавао сестру и сестра која је својим телом плаћала његове лудачке радости...

Јутро се провуче кроз завесе, магловито, хладно, тужно. Унесе језу, влагу, јесење суморно сливање кипе и опадање лишћа. Тако прљаво, зимоморно, лагано се увлачило нервозом у кости, душу. „Гадна ти је свака јесен и језива свака смрт, макар и смрт, права. Све то дира, вређа. И ова магла и сунце које се кроз њу цеди, цеди...“, мислио је мрзовољно Ђопа, дижући се са кревета. Он се дотера пред прљавим, прслим

огледалом и покупи новац који је од синоћ лежао разбацан, изгужван по поду. Одброји и стрпа у џеп 90 динара а 30 сложи на сто... Човек једног дана, па и једног сата, може променити безброј кошуља и ћуди. За сваки секунд је у новом оделу, под новом маском — толико је то лукава и променљива звер... Пера Ђопа је устао нерасположен, неосетљив, скоро љут због своје синоћње разнежености. Хтео је да што пре оде, побегне, заборави. И та журба да се јури, бежи, заједно с немирном грозницом коцкара снажно је избијала из његова погледа.

— Ја идем, збогом!, рече врло хладно, хватајући кваку...

— Колико си ми оставио? Ја, знаш, не могу да поднесем много мушкараца. Синоћ, онај први, дебели скоро ме задавио. Па мајка, па...

— Не причај! Ето ти на столу новаца... А шта имаш да подносиш? Легнеш немарно, без осећања и — шта ти се тиче. Тако можеш и тридесет да примиш за једну ноћ. Затим изађе, залупивши врата и помисливши корећи сестру: „Бар кад да тај новац (или кад га узмем), што не ћути док одем, него... па кажем, несвесно, нешто ружно...“ Напољу га дочека магла која је пунила улице, затварала видик, легала на срце и душу. „Па где бих ја то могао наћи јутрос рано да се коцкам?“, и он гледаше у маглу, устрептао, немиран као затегнута жица.

„Увек је такав кад одлази. Увек зао, нервозан, љут; жут од жуди за игром и пакошћу...“ шапутала је Христина, немоћна и да се љути и растужи. Спремала се за наредни дан, брижљиво, цела се предајући томе. „Треба и мајку посетити, и купити чарапе, пудер, и... шта све још не?“

3. — *Снова о здравом, паметном, часном животињу, како се говорило некад, није било у људи наше генерације.*

Ни о ослобођењу човекову.

Илић доби тога дана писмо од сестре. И зачудо, нимало га не зарадова, него напротив, некако га грубо дирну, увреди. Писала је да тетка кашље више него раније, да је потшишала косу као и Магдалена, девојка коју је Илић волео још као гимназист и која га је чекала док заврши школу. „Све неке ситнице, глупости! Бежи, просто ме удави!“, хтеде да узвикне нервозно гужвајући писмо.

Марићу је писала мајка да му овога месеца мора послати мање, јер јој је пензија за прошли месец била смањена па се задужила. И нек се стрпи, штеди и учи. „Све неки глупи, по сто пута поновљени савети! Од којих би и псу а не човеку било тешко. Те је савете давао њој отац, њему његов и тако до косовске битке. Не могу ја данас да живим од тога, треба ново, или ми и не треба ништа...“

Вече их нађе у „Сувом Потоку.“ Ушли су, најпре, кријући се један од другог, да виде шта се чини и попију по пиво. Илић је пошао с Христином и кад се врати, Марић тек што беше дошао. Погледаше се. Обојицу обузимаше дивља, жедна крви и зла мржња. И ниједан и не помишљаше да је скрије, загуши, закопа. Мржња што су открили један другог, ухватише се у лажи, подлачком гажењу заклетве.

— И ти ћеш, је ли?, упита га Илић.

— Ти си већ био, хаха, подргну се Марић.

— Гадан си кад се тако смејеш...

— А ти кад ти дрхте тако усне зао, зао као...

Али му Илић окрете леђа, скоро бежећи вратима.

— Слушај, иди код оне синоћње, окрете се сетивши се нагло, она је спустила цену на 20 динара. Каже да јој је данас умрла мајка па треба да заради за њен погреб... И зачуди се како то каза хладно, немарно као најобичнији поздрав. „Пази! Ја синоћ не бих то тако казао!“ тихо додаде у себи.

Напољу беше ноћ, плаха, зла, са хиљаду језика и зуба. Певао је један цео град, голем и зао као стоглаво чудовиште посуто светлошћу и тамом. Он је дрхтао. Први пут у животу био је код жене и не обузимаше га никаква радост. А он је сањао о њој кад легне у постељу поред тоглог, сочног тела. Љутио се на себе, на Марића, на све. Обузимаше га гађење, тешко, тамно, труло... „Па зар сам то ја? Јесам ли то ја?“ И он се као присећаше себе какав је некад био. То сећање брујило као давна, Бог зна где прочитана или казана прича. „Ах, не, ја ни синоћ нисам био овакав... Ја сам још синоћ био сасвим друкчији...“ Али то *синоћ* беше бескрајно далеко у његовом сећању. Далеко, далеко и није се видело. „А какав сам сад. Па што ја знам? Нисам исти, нисам...“ ишао је инстинктивно к стану. „Куд ћу тамо? Ах, само не тамо, само не код њега, Марића,“ и он осети да га не мрзи више али да га се плаши, језа га спопада при помисли на њега, језа као од ђавол. „Он је сведок свега, он зна све... А ја то не могу поднети, то нико не би могао поднети; ниједан човек не подноси да му други зна за пад...“ „Сутра ћу се већ иселити из стана, бићу сам,“ помисли, крећући да тражи преноћиште негде друго. Сам! Сам! Госпде Боже!, и он се стресе при помисли на ту језиву, свирепу самоћу пред којом се налазио...

— Ја сам сам! Ја никога под небом немам! Никога, никога!, грцао је у мраку испод неке капије, ни сам не знајући куд и где да крене, где да тражи мир, светлост, спасење... *Нигде, нигде...*

4. — *Певајте, о машине и људи, над мојим раздробљеним
шелом и пролиреном крвљу...*

Матијашевић је седео сам, блед, болешљив, с језом у кретњама, осмеху, погледу. Пио је неко безалкохолно пиће и нервозно прелиставао новине. Примицали су се дани лета, жарки и дуги и његов отац, надајући се да ће већ једном положити штогод од испита, обећао му је да га упути на лечење у Чехословачку или Швајцарску. Матијашевић је мрзовољно чекао крај школске године, кад ће већ једном кренути на пут и почети озбиљну дијету. Груди су му пиштале, цијукале као неподмазана кола низ замагљен пут. Осећао је како из дана у дан копни, нестаје као дан заплуснут кишљивим сутоном.

— Та где си већ једном, Бубу? запита га, стегнувши му нагло, нервозно руку, толико те већ чекам...

— Не можеш, брата, пропаде се од посла. А право да ти кажем, не бих ни радио само да могу имати чашу вина, кору хлеба и жену... А вредно се борити и за то у овом нашем жаловом времену. Шта ти мислиш, онај Ковачевић, сећаш ли га се направио читаву узбуну на Универзитету? Каже да све треба крвљу, ножем, а маси се свидело па за њим. Он је водио, говорио, запаљивао за неке нове идеје па тек одједном: „Сви сте ви идиоти, бедаци! Ја бих вам крв попио...“ Ето то је баш рекао. Побегло им, али га нашао Баљић и тражио извињење за негдашњи шамар. Он га погледа хладно, мирно као да приноси залог устима, потегло флашом на слепоочницу и... Баљић мртав а он ће дувати у затвору пар година у дланове...

— А шта је било с оним младићима са села?, упита Матијашевић после дужег, брижног ћутања.

— Видео сам једнога од њих, пропао је, само сенка. Каже да су му друга, онога плавога, Илића, одвели у лудницу. Имао је сифилис... Пера Ђопа се убио. Чудно како је имао снаге за то онако слаб, бездушан и јадан човек. Мора да је и он био поремећен. Порезници су дигли новац, осуђени су само на по пет година. Пардон, мислим Матић на седам... Онај крупни студен филозофије је покрао трафику, испалио метак, — и Бубу причаше о новим познаницима којима се десило „малер“ да иду на робију, умиру у болницама или на улицама. Причао је хладно, немарно, без икакве сенке на лицу. — Ја сам ипак нашао пут. А они су сви били немоћни, неспособни да живе, раде, мисле. Ја сам постао машина. Не баш потпуно, јер сам свестан тога, али ипак... Човек који ради ма шта, или мисли ма шта — не може бити очајан. Не радим од срца, али ипак радим. Читам, не да бих научио нешто, него само да се чита. Па и тако ћу нешто да дознам

из књига. Пијем, не из очаја и жуди за пијанством него... Идем код жена не због... и он је непрестано ређао.

— Вараш се, Бубу, рече му Матијашевић. Ти радиш срдачно, страшно; ти тако и пијеш... и све. Јер си жив, здрав, страстан. Па да... А ја све то чиним ради заборављања. Ради заборављања нечега што ме гуши, распиње, јер знам да ми није место овде за кафанским столом или на фудбалским утакмицама. Али ту ме довело време, време крваво и бездушно у коме се родих и — људи, људи...

Музика је трештала. Дебела, црна свирачица, навикла на добру напојницу од њега, приђе му, ударајући га по рамену:

— Што си брижан? А?

Он је одмери хладно, презриво, без речи. Она се стресе од хладноће, очаја који је шину из његова погледа.

— Пази га дђ... Што се мршти... Хихихи...

— Преклињем вас, оставите ме на миру, прошапта он, давленички, немоћно...

Она оде. Он се окрете пријатељу и упита га:

— Је ли, друже, реци ми, могу ли ја радити у вашој фабрици?...

— Хаха, шта ти пада на памет?

— Могу ли, одговори?

— Па... можеш, али ти си прилично слаб. Поред тога, један младић коме је отац толико богат...

— Престани с тим, богат, сиромаш, здрав, болестан. Мене ће примити, то је главно... А шта богат? као да богаташи не смеју да раде... Хајдмо сад одмах тамо...

— Где? У фабрику? Па сад је ноћ. Шта ти је забоба? Чекај до сутра...

— Ах, да, сад се, ноћу, не ради, ја сам се просто загрејао, збунио...

Седели су још, пребирали мисли, жеље и ћутали.

— Хајдмо, рече Матијашевић нагло устајући, треба рано лећи и дићи се у зору на посао...

Он доби у ткачници место обичног радника, који окреће велики точак са широким кајишем. Опу је казао да иде на часове и ради у лабораторији и читаоници... Најпре му је посао ишао тешко, напорно, али се после свикао и осетио чудну радост рада, живота од својих дланова. „Па то Бубу лаже, он је ипак срећан... Сви су срећни, да сви. По један можда и није, али сви, у гомили, јесу. Сад нису, додуше, јер влада незапосленост, надница је пала, газда је прави пљачкаш. Али могу да буду срећни... И биће...“ Једнога дана је рекао Бубу-у:

— Штета је што интелектуалци из наше генерације неће

дати боју своје добу, или ће дати врло рђаву. Њу ће дати, свакако радници и сељаци. Жуљеви и погнута рамена...”

Хиљаде прстију, очију, душа, ткало је, прело, мотало конце. Све је дисало као један човек; машине и људи, људи и машине. Певали хучну, чудну песму рада, живота.

— Ми се морамо борити за социјалну правду, говорио је неки мален, журајив радник, хитро преплићући прстима конце.

— „Тај човек да је сам, да није у маси, с њом, био би јадан, смешан, ништаван... Али овако... Пази га само!“ размишљао је Матијашевић.

Хиљаде су певале, плакале, смејале се, јаукале, с тихом вером и надом. Он је осећао до тада непознату радост: што је ипак један у тим хиљадама. Што његове очи, руке, душа, сањају, плету, раде са њима и за њих. Што иако несрећан није сам и што је, ето, жив, ако никако, бар као машина. Као машина која, ипак, мисли, хоће, жуди као човек... Где је пут? И какав? Он то није знао, није ни хтео да зна. Овде му је било добро и тихо и ако тутњаху чекрци, точкови, конци. Ту се живело и патило и веровало да ће свака зора донети бар нешто ново. „Осуство неколективног, несоцијалног осећања је било до јуче најбитније у мени и људима као што сам ја. Интелектуалцима...”

Једнога дана га је захватио кајиш с великог точка дигао, згужвао и бацио преко себе на неке гвоздене полуге. Притрчали су, заграјали, изнели га на видело и растворили му кошуљу на грудима. Крв му је куљала из уста, топла, густа, црна. Он је, губећи свест, осећао само ту драгу, светлу топлину која га је нежно миловала по лицу, истичући из груди. Чуо безброј гласова, измешаних с хуком мотора, видео безброј прилика које су радиле, преле, ткале, дизале њега... Остаде му најзад, само труп неке светлости, прљаве, магловите у очима и у души топло, мило истицање, истицање...

— Зовите станицу за спасавање!, трчао је узбуђен Бубу...

Кад га ауто однесе у болницу неко рече:

— Неће ни до ње доћи жив. Груды и онако болесне целе су смрвљене; десна рука однесена. Глава, јесте ли видели?...

За цело то време машине су радиле. И певале неразумљиву дивљу песму разигране звери...

